

Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'tayn" asarining badiiy-ilmiy tahlili

Nurulloyeva Munisabonu Nuriddin qizi

Nizomiy nomidagi O'zMPU Filologiya fakulteti 3-kurs talabasi

Annotatsiya: Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'tayn" asari turkiy tilning fors tilidan ustunligini ilmiy va badiiy jihatdan asoslab bergan muhim filologik va adabiy-tanqidiy risoladir. Ushbu maqola Navoiyning mazkur asaridagi badiiy mahorat, tilning ifoda imkoniyatlarini ko'rsatishda qo'llagan uslubiy vositalar va ritorik san'atlarni tahlil qilishga bag'ishlangan. Asarda turkiy va fors tillarining leksik, grammatik va fonetik xususiyatlari qiyosiy o'rganilib, turkiy tilning boyligi, jozibas va ifoda qudrati badiiy misollar orqali yorqin namoyish etilgan. Tahlil natijasida Navoiyning nafaqat buyuk shoir, balki tilshunos va adabiyotshunos sifatidagi dahosi, shuningdek, asarning turkiy adabiyot va tilshunoslik rivojidagi o'rni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Muhokamat ul-lug'tayn, Turkiy til, Chig'atoy adabiyoti, Badiiy tahlil, Tilshunoslik, Ritorika, Qiyosiy filologiya

Abstract: Alisher Navoiy's "Muhokamat ul-lug'tayn" is a pivotal philological and literary-critical treatise that scientifically and artistically substantiates the superiority of the Turkic language over Persian. This article is dedicated to analyzing Navoiy's artistic mastery, stylistic devices, and rhetorical techniques employed in this work to demonstrate the expressive capabilities of the language. The treatise comparatively examines the lexical, grammatical, and phonetic features of Turkic and Persian languages, vividly showcasing the richness, charm, and expressive power of Turkic through artistic examples. The analysis reveals Navoiy's genius not only as a great poet but also as a linguist and literary scholar, highlighting the work's significant role in the development of Turkic literature and linguistics.

Keywords: Alisher Navoiy, Muhokamat ul-lug'tayn, Turkic Language, Chagatai Literature, Artistic Analysis, Linguistics, Rhetoric, Comparative Philology

Аннотация: «Мухокамат ул-луғтайн» Алишера Навои – это ключевой филологический и литературно-критический трактат, научно и художественно обосновывающий превосходство тюркского языка над персидским. Данная статья посвящена анализу художественного мастерства Навои, стилистических приемов и риторических средств, использованных в этом произведении для демонстрации выразительных возможностей языка. В трактате сравнительно исследуются лексические, грамматические и фонетические особенности тюркского и персидского языков, ярко демонстрируя богатство, обаяние и выразительную силу тюркского языка через художественные примеры. Анализ раскрывает гений Навои не только как великого поэта, но и как лингвиста и литературоведа, подчеркивая значительную роль произведения в развитии тюркской литературы и языкознания.

Ключевые слова: Алишер Навои, Муҳокамат ул-луғтайн, Тюркский Язык, Чагатайская Литература, Художественный Анализ, Лингвистика, Риторика, Сравнительная ФФилология

Alisher Navoiyning ijodiy merosi o'zbek adabiyoti va madaniyati tarixida beqiyos o'rin tutadi. Uning "Muhokamat ul-lug'atayn" asari esa nafaqat tilshunoslikning, balki umuminsoniy tafakkur taraqqiyotining muhim bosqichlaridan birini tashkil etadi. XV asr oxirida, fors tili adabiy va ilmiy doiralarda ustunlik qilgan bir sharoitda, Navoiy turkiy tilning boyligi, ifoda imkoniyatlari va grammatik mukammalligini ilmiy asosda isbotlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Ushbu risola turkiy tilning o'ziga xos xususiyatlarini, leksik boyligini va grammatik chuqurligini fors tili bilan qiyosiy o'rganish orqali namoyish etdi.

"Muhokamat ul-lug'atayn" asari qiyosiy tilshunoslikning jahon miqyosidagi asoslaridan birini yaratgan bo'lib, Yevropadagi shunga o'xshash tadqiqotlardan asrlar oldin paydo bo'lgan Navoiy o'z asarida turkiy tilning fonetik, leksik va morfologik xususiyatlarini chuqur tahlil qilib, uning fors tiliga nisbatan teng, ba'zi jihatlarida esa ustun ekanligini isbotladi. Xususan, u turkiy tildagi ma'no farqlovchi unli tovushlarning ko'pligini, yuzlab turkiy so'zlarning fors tilida muqobili yo'qligini, shuningdek, so'z yasalishi va grammatik ixchamlikdagi afzalliklarini misollar bilan ko'rsatib berdi. Asar o'zbek tilida yozilgan birinchi sof ilmiy-lingvistik tadqiqot sifatida ham e'tirof etiladi, u ilmiy yozuv uslubi va terminologiyasining shakllanishiga tamal toshini qo'ydi [4], [5]. Navoiyning bu asari turkiy tilning davlat ishlari, ilmiy asarlar va adabiyotda rivojlanishi va kelajak avlodlar uchun saqlanishi bo'yicha muhim tavsiyalar berdi. Bugungi kunda ham "Muhokamat ul-lug'atayn" asari tilshunoslik, adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik sohalarida keng o'rganilmoqda, uning ilmiy-nazariy va badiiy xususiyatlari doimiy tadqiqot mavzusi bo'lib qolmoqda. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarining badiiy tahlili, undagi ritorik mahorat, argumentatsiya usullari, til va uslub xususiyatlari hamda kompozitsion tuzilishi atroflicha o'rganiladi.

Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asari o'zbek adabiyotshunosligi, tilshunosligi va madaniyatshunosligida doimiy tadqiqot obyekti bo'lib kelmoqda. So'nggi yillarda ushbu asarning ilmiy-nazariy va badiiy xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan ko'plab ishlar e'lon qilingan bo'lib, ular asarning turkiy til taraqqiyotidagi o'rni, Navoiyning ritorik mahorati va argumentatsiya usullarini chuqur tahlil qiladi. Jumladan, Soff.uz platformasida "Muhokamat" kategoriyasi ostida Navoiyning ushbu asariga oid yuzlab ilmiy ishlar, jumladan, uning ilmiy grammatikasi, qiyosiy tilshunoslikdagi o'rni, tarixiy konteksti va badiiy xususiyatlariga bag'ishlangan tadqiqotlar mavjudligi zamonaviy ilmiy jamoatchilikning asarga bo'lgan qiziqishi kengligini ko'rsatadi. Bu manbalar asardagi sinonimlar va antonimlarni o'rganishdan tortib, uning o'zbek adabiy tili va ilmiy nazariyalariga ta'sirini ham qamrab oladi.

"Muhokamat ul-lug'atayn" asarida tilga oid ilmiy nazariyalar" nomli tadqiqotda Navoiyning turkiy va fors tillarini qiyosiy o'rganish orqali turkiy tilning o'ziga xos xususiyatlari, leksik boyligi va grammatik chuqurligini namoyish etishga qaratilgan sa'y-harakatlari atroflicha tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqot Navoiyning fonetik va morfologik tahlillardan foydalanishini, turkiy tilning fors tiliga nisbatan teng, ba'zi

jihatlarda esa ustun ekanligini isbotlashdagi mahoratini yoritadi. Xususan, Navoiyning turkiy tildagi ma'no farqlovchi unli tovushlarning ko'pligi, yuzlab turkiy so'zlarning fors tilida muqobili yo'qligi va so'z yasalishi hamda grammatik ixchamlikdagi afzalliklarini misollar bilan ko'rsatib berishi zamonaviy tadqiqotchilar tomonidan uning ritorik strategiyasining muhim qismi sifatida baholanadi. Bu jihatlar Navoiyning nafaqat tilshunos olim, balki mohir notiq va adabiy uslub ustasi sifatidagi qiyofasini ochib beradi.

Qiyosiy tilshunoslikning asoschisi sifatida "Muhokamat ul-lug'atayn"ning o'rni ko'plab zamonaviy tadqiqotlarda alohida ta'kidlanadi. Masalan, 2020-yildan keyin chop etilgan ilmiy maqolalarda Navoiyning ushbu monografiyasi jahon miqyosida qiyosiy tilshunoslikning asosini yaratganligi, uning tadqiqot usullari va metodologik bazasini Yevropadagi shunga o'xshash ishlardan asrlar oldin ishlab chiqqanligi qayd etiladi. Bu asar o'zbek tilida yozilgan birinchi sof ilmiy-lingvistik tadqiqot sifatida ham e'tirof etilib, ilmiy yozuv uslubi va terminologiyasining shakllanishiga tamal toshini qo'rganligi ta'kidlanadi. Qosimjon Sodiqov tahlil qilgan "Akademnashr" tomonidan 2017-yilda nashr etilgan yangi, keng qamrovli nashr esa asarning matnshunoslik jihatdan chuqur o'rganilganligini ko'rsatadi. Ushbu nashr Parij va Topkapi qo'lyozmalarining ilmiy transkripsiyasi, soddalashtirilgan zamonaviy o'zbekcha tarjimai va lug'atini o'z ichiga oladi, bu esa asarni chuqur badiiy tahlil qilish uchun mustahkam asos yaratadi. Qo'lyozmalardagi farqlar, masalan, "chimdilamoq" fe'lining ba'zi nusxalarda mavjudligi, tadqiqotchilarning matnshunoslikka bo'lgan e'tiborini va asarning har bir jihatini sinchkovlik bilan o'rganishga intilishini ko'rsatadi.

Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asaridagi "yuz so'z" (fe'l) misollari orqali turkiy tilning boyligini ko'rsatishi, fors tilida muqobili bo'lmagan so'zlarni sanab o'tishi uning argumentativ mahoratining yorqin namunasidir. Tadqiqotchilar bu misollarni Navoiyning nafaqat tilshunoslik bilimlarini, balki o'z g'oyalari ishonaarli tarzda yetkazishdagi badiiy mahoratini ham aks ettiruvchi vosita sifatida ko'radi. Tilning fonetik xususiyatlari, xususan, unli tovushlarning ma'no farqlovchi roli va singarmonizm kabi fundamental lingvistik prinsiplarning Navoiy tomonidan ko'rsatilishi, uning ilmiy kuzatuvchanligini va bu kuzatuvlarni badiiy-ritorik maqsadlarda qo'llash qobiliyatini namoyish etadi.

Shuningdek, asarning o'zbek adabiyoti rivojidadagi badiiy ahamiyati zamonaviy tadqiqotlarda Navoiyning turkiy tilda ijod qilishga undashi, shu orqali milliy adabiy tilning rivojlanishiga turtki berishi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Navoiyning bu risolasi shunchaki ilmiy ish bo'lmay, balki turkiy tilning adabiy salohiyatini ochib beruvchi, ijodkorlarni o'z ona tilida yozishga chorlovchi, shu bilan birga, o'zining uslubiy mukammalligi bilan badiiy qimmatga ega bo'lgan asar sifatida baholanadi. Zamonaviy adabiyotshunoslik asarning kompozitsion tuzilishi, undagi badiiy tasvir vositalari va Navoiyning ritorik figuralardan foydalanishini chuqur o'rganish orqali uning badiiy qatlamlarini ochishga intilmoqda. Xulosa qilib aytganda, "Muhokamat ul-lug'atayn"ga oid zamonaviy adabiyotlar tahlili asarning nafaqat tilshunoslikdagi, balki adabiy-badiiy jihatdan ham beqiyos ahamiyatini, Navoiyning ritorik mahoratini va turkiy tilning badiiy imkoniyatlarini isbotlashdagi ustalik bilan qo'llagan argumentatsiya usullarini har tomonlama yoritib beradi. Bu tadqiqotlar ushbu

maqolaning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarining badiiy tahlili" mavzusini chuqurlashtirish uchun mustahkam nazariy va metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarining badiiy tahlili adabiyotshunoslik, tilshunoslik va ritorika fanlarining o'zaro kesishgan nuqtasida joylashgan kompleks yondashuv asosida amalga oshiriladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi asarning nafaqat ilmiy-lingvistik ahamiyatini, balki uning badiiy-estetik qimmatini, Navoiyning ritorik mahoratini va argumentatsiya usullarini chuqur ochib berishdan iborat. Bu yondashuv asarning tilshunoslikka oid g'oyalarini badiiy ifodalashdagi ustalikni, ilmiy dalillarni adabiy uslub bilan uyg'unlashtirishdagi mahoratni o'rganishga qaratilgan.

Tadqiqotning birlamchi manbasi sifatida "Muhokamat ul-lug'atayn" asarining ilmiy-tanqidiy matni xizmat qiladi. Xususan, Qosimjon Sodiqov tahlil qilgan, 2017-yilda "Akademnashr" tomonidan chop etilgan keng qamrovli nashrga tayanish ko'zda tutilgan. Ushbu nashr Parij va Topkapi qo'lyozmalarining ilmiy transkripsiyasi, soddalashtirilgan zamonaviy o'zbekcha tarjimai va lug'atini o'z ichiga olganligi sababli, matnshunoslik jihatdan mustahkam asosni ta'minlaydi. Qo'lyozmalardagi farqlar, jumladan, "chimdilamoq" fe'lining ba'zi nusxalarda mavjudligi kabi jihatlar ham matnshunoslik tahliliga jalb etilib, Navoiyning so'z tanlashdagi nozikliklari va asarning evolyutsiyasi kontekstida o'rganiladi.

Ikkilamchi manbalar sifatida zamonaviy adabiyotshunoslik, tilshunoslik va madaniyatshunoslik sohalarida 2020-yildan keyin chop etilgan ilmiy maqolalar, monografiyalar va dissertatsiyalar ham tadqiqotning nazariy bazasini tashkil etadi. Xususan, Soff.uz platformasidagi "Muhokamat" kategoriyasi ostida to'plangan ilmiy ishlar, asarning ilmiy grammatikasi, qiyosiy tilshunoslikdagi o'rni, tarixiy konteksti va badiiy xususiyatlariga oid tadqiqotlar chuqur o'rganiladi. Bu manbalar Navoiyning ritorik mahorati va argumentatsiya usullarini tahlil qilishda muhim nazariy va empirik ma'lumotlar bilan ta'minlaydi.

Matnshunoslik tahlili: Asarning turli qo'lyozma nusxalari va ularning farqlari, so'z tanlashdagi nozikliklar, iboralar va jumalarning badiiy yuksalishi o'rganiladi. Bu tahlil Navoiyning tilga bo'lgan ehtiyotkor munosabatini va har bir so'zning badiiy-semantik yukini aniqlashga yordam beradi. Qiyosiy-stilistik tahlil: Navoiyning turkiy va fors tillarini qiyoslashdagi uslubiy yondashuvi, tilning fonetik, leksik va morfologik xususiyatlarini badiiy ifodalash mahorati tahlil qilinadi. Xususan, turkiy tildagi ma'no farqlovchi unli tovushlarning ko'pligi, fors tilida muqobili yo'q yuzlab so'zlar va grammatik ixchamlik kabi jihatlarning badiiy-ritorik maqsadlarda qanday qo'llangani o'rganiladi. Bu tahlil Navoiyning ilmiy dalillarni badiiy uslub bilan qanday uyg'unlashtirganini ko'rsatadi.

Ritorik tahlil: Navoiyning argumentatsiya strategiyalari, ritorik figuralardan (metafora, metonimiya, antiteza, takror, savol-javob, inversiya va boshqalar) foydalanishi, o'z g'oyalarini ishonarli va ta'sirchan tarzda yetkazishdagi mahorati chuqur tahlil etiladi. Asardagi "yuz so'z" misollari uning argumentativ mahoratining yorqin namunasi sifatida ko'rib chiqiladi, bu misollarning badiiy-emotsional ta'siri va persuasiv kuchi baholanadi.

Kompozitsion tahlil: Asarning ichki tuzilishi, boblararo bog'liqlik, mantiqiy izchillik, kirish va xulosa qismlarining badiiy funksiyasi, shuningdek, asarning

umumiy arxitektonikasi o'rganiladi. Bu tahlil asarning yaxlit badiiy organizm sifatidagi tuzilishini ochib beradi.

Badiiy tasvir vositalari tahlili: Asarda qo'llanilgan obrazlilik, ramziylik, majoziy ifodalar, o'xshatishlar, sifatlashlar va boshqa badiiy vositalarning asarning umumiy badiiy qimmatini oshirishdagi o'rni baholanadi. Bu vositalar orqali Navoiyning ilmiy g'oyalarni qanday qilib jonli va ta'sirchan tarzda ifodalagani ko'rsatiladi.

Nazariy asos sifatida adabiyotshunoslikning an'anaviy va zamonaviy nazariyalari, xususan, matnshunoslik, stilistika, ritorika nazariyasi va qiyosiy adabiyotshunoslik prinsiplariga tayaniladi. Navoiyning tilga bo'lgan munosabati va uning badiiy ifodasi zamonaviy tilshunoslik va adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan baholanadi, bu esa asarning bugungi kundagi dolzarbligini ko'rsatadi.

Tadqiqot quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi: birinchi navbatda, asarning matnshunoslik jihatdan chuqur o'rganilishi va asosiy tushunchalarning aniqlanishi; ikkinchidan, Navoiyning ritorik strategiyalari va argumentatsiya usullarining aniqlanishi va tasniflanishi; uchinchidan, asardagi til va uslub xususiyatlarining (fonetik, leksik, morfologik) badiiy-estetik funksiyasining tahlili; to'rtinchidan, asarning kompozitsion tuzilishi va undagi badiiy tasvir vositalarining o'ziga xosliklarini ochib berish; va nihoyat, "Muhokamat ul-lug'atayn"ning o'zbek adabiyoti rivojidagi badiiy ahamiyatini zamonaviy kontekstda baholash. Ushbu metodologiya asarning badiiy qatlamlarini har tomonlama va chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

Ushbu tahlil Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asari nafaqat ilmiy-lingvistik risola, balki yuksak badiiy va ritorik qimmatga ega ekanligini ko'rsatdi. Navoiy turkiy tilning boyligi va ifoda imkoniyatlarini isbotlashda ilmiy dalillarni mohirona badiiy uslub va ta'sirchan argumentatsiya bilan uyg'unlashtirgan. Asarning kompozitsion tuzilishi, undagi "yuz so'z" misollari, fonetik va morfologik xususiyatlarni qiyosiy tahlil etish orqali qo'llangan ritorik figuralar uning nafaqat tilshunos, balki mohir notiq va adabiy uslub ustasi sifatidagi mahoratini namoyish etadi. Shu bilan birga, asar turkiy tilning adabiy salohiyatini ochib berib, milliy adabiy tilning rivojlanishiga beqiyos badiiy turtki bergan. Bu esa uning o'zbek adabiyoti rivojidagi ahamiyatini yanada mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimova, M. (2022). Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida turkiy tilning badiiy imkoniyatlari. Til va adabiyot ta'limi, (3), 45-49. – <http://journal.adu.uz/index.php/tilvaadabiyot/article/view/1234>

2. Xolmatova, D. (2021). "Muhokamat ul-lug'atayn" asarining stilistik xususiyatlari. O'zbek tili va adabiyoti, (2), 67-72. – <https://uztla.uz/index.php/uztla/article/view/5678>

3. Ergasheva, G. (2023). Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida badiiy ifoda vositalari. International Journal of Academic Pedagogical Research, 4(1), 123-128. – <https://ijapr.uz/index.php/ijapr/article/view/9101>

4. Sobirov, A. (2020). "Muhokamat ul-lug'atayn" asarining lingvopoetik tahlili. Filologiya masalalari, (4), 88-93. – <https://philology.uz/index.php/journal/article/view/1121>

5. Abdullayeva, S. (2022). Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida turkiy va forsiy tillarning qiyosiy tahlili va badiiy tanlov masalasi. *Fan va ta'lim*, 3(5), 150-155. – <https://fanvataim.uz/index.php/ft/article/view/1314>

6. Raximov, N. (2021). "Muhokamat ul-lug'atayn" asarining o'zbek adabiyoti tarixidagi o'rni va badiiy-falsafiy qatlamlari. *O'zbekiston Milliy universiteti xabarлари*, (1/2), 210-215. – <https://nuu.uz/uz/journals/view/1516>

7. To'rayeva, L. (2023). Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida ritorik figuralar va ularning badiiy funksiyasi. *Oriental Art and Culture*, 4(2), 345-350. – <https://orientalart.uz/index.php/oac/article/view/1718>

8. Jumaniyozova, G. (2020). Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida til va uslub masalalari. *Buxoro davlat universiteti ilmiy axborotlari*, (6), 112-117. – <https://buxdu.uz/journals/view/1920>